

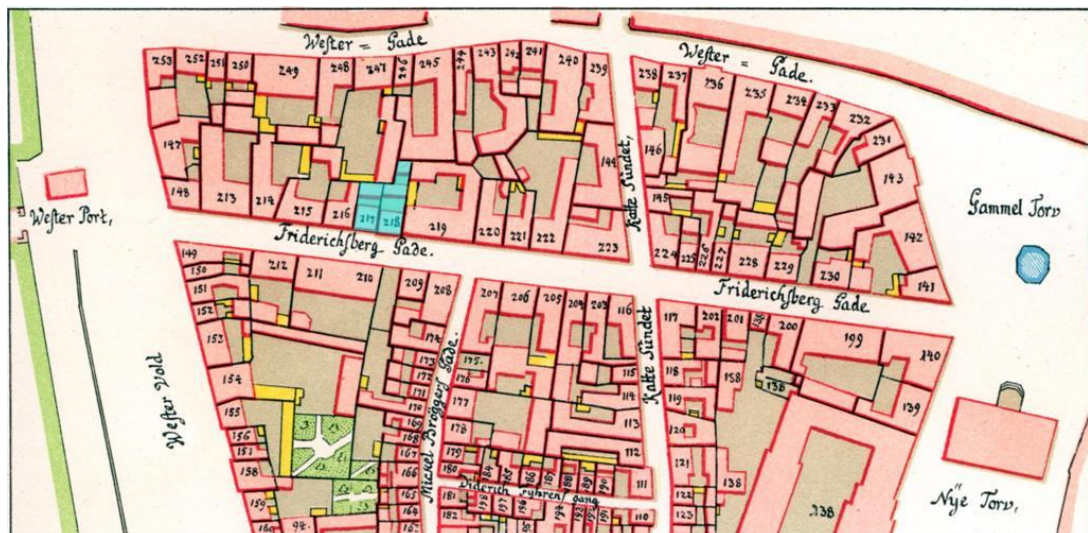
KØBENHAVNS MUSEUM, 2014

KBM 4055 Frederiksberggade 28

Vester Kvarter (matr.nr. 23 & 24), Vor Frue Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt,

Sted- og Sb-nummer (020306-591)

Kulturstyrelsens j.nr. 2014-7.24.02/KBM-0010.

Perioder og fund: Træbrønd, bygningsfundament
Udgravningsleder: Niels H. Andreasen (arkæolog)

Niels H. Andreasen

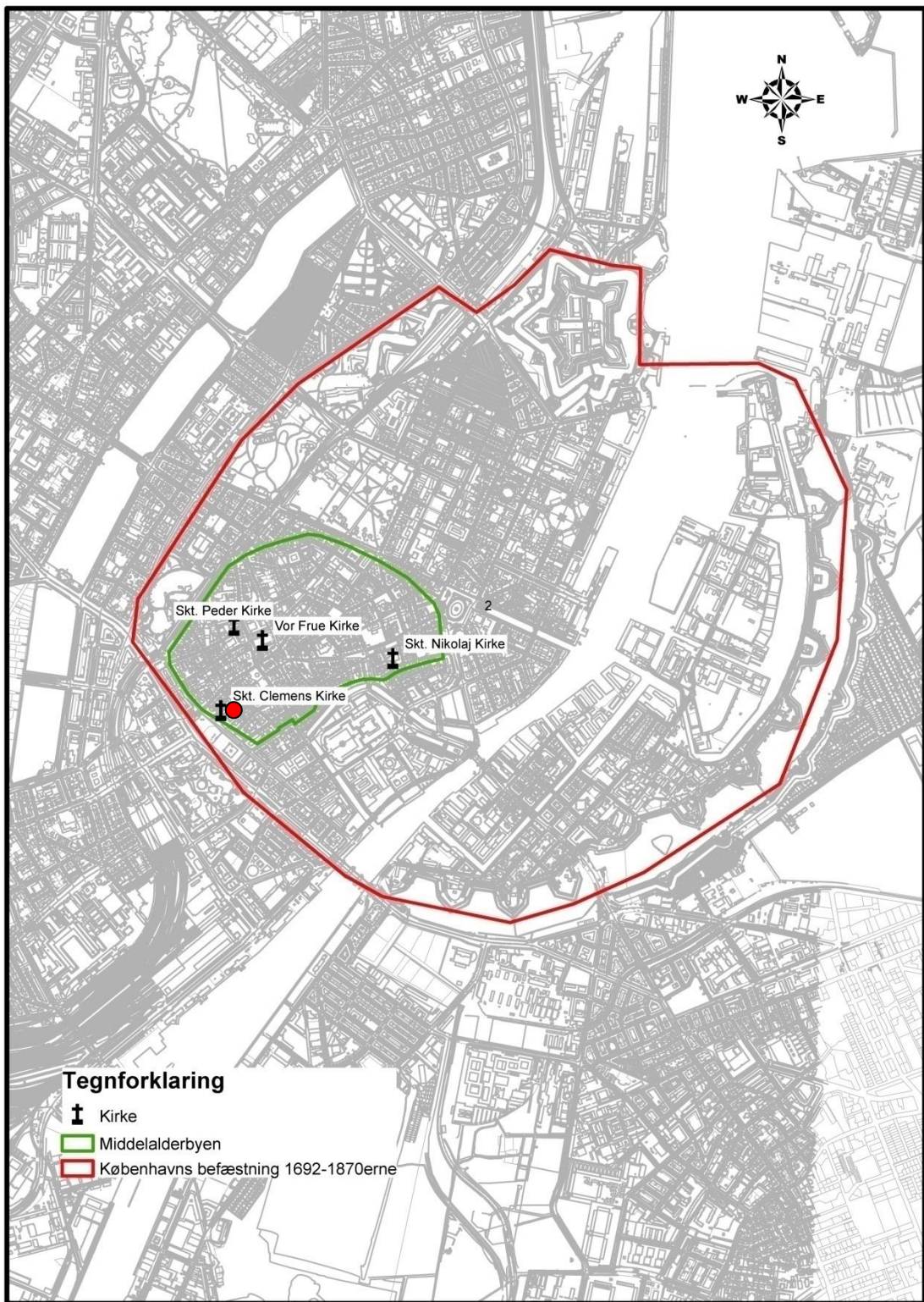
Københavns Museum
Vesterbrogade 59
1620 København V
Telefon: +45 33 21 07 72
Fax: +45 33 25 07 72
E-mail: museum@kff.kk.dk

www.copenhagen.dk

© Københavns Museum 2014

Indholdsfortegnelse

1	Abstract	5
2	Undersøgelsens forhistorie	6
3	Administrative og øvrige data	8
3.1	Administrative data	8
3.2	Øvrige data	8
4	Kulturhistorisk baggrund, topografi, terræn og undergrund	9
4.1	Kulturhistorisk baggrund	9
4.2	Topografi, terræn og undergrund	10
5	Udgravningsmetode	11
5.1	Arkæologisk udgravningsmetode	11
5.2	Fundindsamling og -håndtering	11
5.3	Prøveindsamling	11
5.4	Digital registrering og lagring	11
6	Undersøgelsens resultater	12
6.1	Fundmateriale	14
7	Fremtidigt arbejde	16
8	Litteraturliste	17
9	Anlægs- og lagliste	18
10	Fotoliste	19

Figur 1. Kort over København med markering af det arkæologiske arbejde (rød cirkel).

1 Abstract

I forbindelse med opgravning til fjernvarme i baggårdene til to ejendomme i Frederiksberggade (Strøget) fandtes en træbrønd og et teglstensfundament sat på natursten. Opfyldet i fjernvarmegrøften er af opblandet karakter og indeholdt enkelte stykker keramik og andre genstande, der bredt kan dateres fra middelalderen til slutningen af 1800-tallet.

English

In connection with excavation for district heating in the backyards of two properties in Frederiksberggade (Strøget) was found a wooden well and a wall foundation. The fill in the district heating trench is of mixed character and contains sherds as well as a few other artefacts dating from the medieval period until the late 1800s.

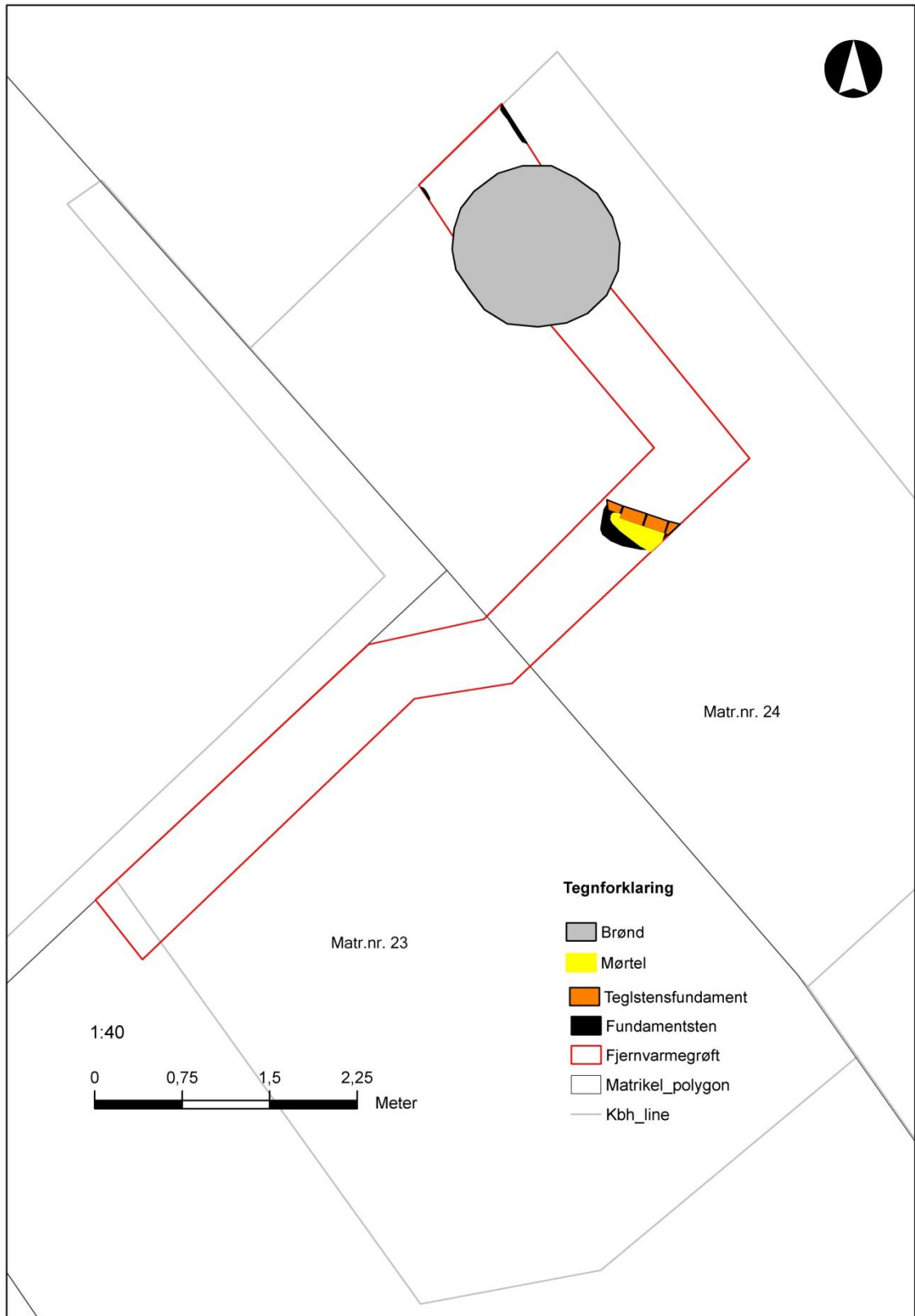
2 Undersøgelsens forhistorie

Forud for etablering af fjernvarme skulle der graves en grøft i en smal baggård på to matrikler beliggende ud til Frederiksberggade (Strøget). Museet blev kontaktet af den udførende entreprenør da der under det indledende jordarbejde var blevet påtruffet en "tønde-lignende" struktur samt keramik. Det primære arkæologiske sigte ved det efterfølgende tilsyn var at få registreret denne struktur samt eventuelle øvrige anlæg og kulturlag, der måtte fremkomme ved opgravningen. Arbejdet udførtes i et område, hvor der kunne forventes væsentlige, arkæologiske spor, da det befinder sig inden for grænserne af det middelalderlige København. Derudover gav fjernvarmegrøftens beliggenhed mulighed for, at der kunne træffes spor efter begravelser omkring den middelalderlige Skt. Clemens kirke.

Arkivalsk kontrol relateret til området blev foretaget i Københavns Museums topografiske arkiv og i Kulturstyrelsens database (www.kulturarv.dk 2014). Der er foretaget en del arkæologiske registreringer i området mellem Rådhuspladsen og Nytorv. Som det fremgår af kortet Figur 3 ligger Frederiksberggade 28 tæt på den befæstede del af det tidlige København og på afgrænsningen af Skt. Clemens Kirkes kirkegård. De vigtigste registreringer omkring lokaliteten fremgår af Tabel 1.

År	Lokalitet	SB-nr.	Beskrivelse
1984	Skt. Clemens Kirke	020306-75	Nabomatriklen Frederiksberggade 30 (matr.nr. 25) ligger på grænsen mellem St. Clemens kirkegård og Skt. Clemens kirkes grav. En funden stenrække sættes i forbindelse med kirkegårdens østre afgrænsning.
1991	Skt. Clemens Kirke		KBM 589. I forbindelse med anlægsarbejde i en kælder på Frederiksberggade 38 fandtes en formodet 1200-tals forlængelse mod vest af Skt. Clemens kirke. Desuden grave og skeletmateriale.
1999	Skt. Clemens kirkegård	020306-75	Udgravning i Frederiksberggade ud for nr. 25 med henblik på at finde østenden af Sankt Clemens Kirke. På grund af senere afgravninger fandtes ingen sikre spor af kirken, men flere grave, formentlig fra 1100-tallet, samt en 1600-tals brønd.
2001	Skt. Clemens kirkegård	020306-225	KBM 2366. Skeletfund i forbindelse med arkæologisk undersøgelse forud for ombygning. Der er tale om begravelser fra Skt. Clemens kirkegård.

Tabel 1. Arkæologiske registreringer omkring Frederiksberggade 28.

Figur 2. Kort med markering af det udgravede område.

3 Administrative og øvrige data

3.1 Administrative data

Bygherre er Hofor Varme, Ørestads Boulevard 35, 2300 Kbh S. Det arkæologiske tilsyn blev bekostet af HOFOR som bygherre jf. Museumslovens paragraf 26 stk. 2, 1. pkt. om arkæologiske undersøgelser i forbindelse med bygge- og anlægsarbejder.

6.8.2014. Københavns Museum modtager meddelelse fra pladsformanden om at man ved fjernvarmegravning har påtruffet arkæologiske fund i form af en tønde og keramik og derfor har stoppet arbejdet. En arkæolog fra museet inspicerer lokaliteten og kan konstatere, at der formodentlig er tale om en brønd, nogle større sten og keramik. Der indsendes besigtigelsesnotat til KUAS som anbefaler, at køre sagen som en hastesag. Der indsendes samme dag argumentation og budget for et arkæologisk tilsyn, der godkendes. Formanden på pladsen informeres.

7.8.2014. Bygherre meddeler, at de godkender budgettet. Pladsformanden meddeler at de vil starte arbejdet igen d. 8.8.2014.

Al kommunikation med HOFOR, Kulturstyrelsen og andre interessenter forbundet med undersøgelsen er at finde i museets sagsregistreringsdatabase under internt sagsnummer 3229, og sagsakter med videre er desuden lagt i eDoc. Al digital dokumentation, inklusiv fotos og IntraSiS-database, er arkiveret på museets servere. Beretningen findes som papirkopi i museets arkiv samt i digital form på Københavns Kommunes server. En digital kopi af beretningen er tilsendt Kulturstyrelsen og bygherre. Beretningen vil desuden være offentlig tilgængelig i PDF format på museets hjemmeside www.copenhagen.dk.

3.2 Øvrige data

Den indledende sagsbehandling blev varetaget af museumsinspektør Hanna Dahlström, Københavns Museum. Museet foretog et løbende tilsyn med sagen mellem d. 8.8.-13.8.2014 ved arkæolog Niels Andreasen, der ligeledes har udarbejdet beretningen. Aarsleff-Kamco stod for opgravningsarbejdet og samarbejdet med gravefolkene herfra var fortræffeligt og en medvirkende årsag til, at der kom flere informationer frem ved undersøgelsen.

Vejret var i undersøgelsesperioden tørt og solrigt. lagttagesforholdene var tilsvarende gode.

4 Kulturhistorisk baggrund, topografi, terræn og undergrund

4.1 Kulturhistorisk baggrund

Siden opdagelsen af det befæstede område "Clemensstaden" mellem Gammel Torv og Vestergade i 1800-tallet har den dominerende teori været, at København begrænsede sig til dette areal før Absalons ankomst. Nye udgravninger omkring Rådhuspladsen har dog vist, at København var et vigtigt regionalt knudepunkt allerede i begyndelsen af 1100-tallet, og at det befæstede område muligvis blot har været en markedsplads i byen.

Det befæstede område havde en voldgrav, der løb i det område, som omkranses af Lavendelstræde i sydvest, langs Mikkel Bryggersgades vestside, tværs over Frederiksberggade, bøjende af langs Vestergades inderside mod øst, for til sidst at følge Gammel Torvs vestside under den bebyggelse, som ligger der i dag.

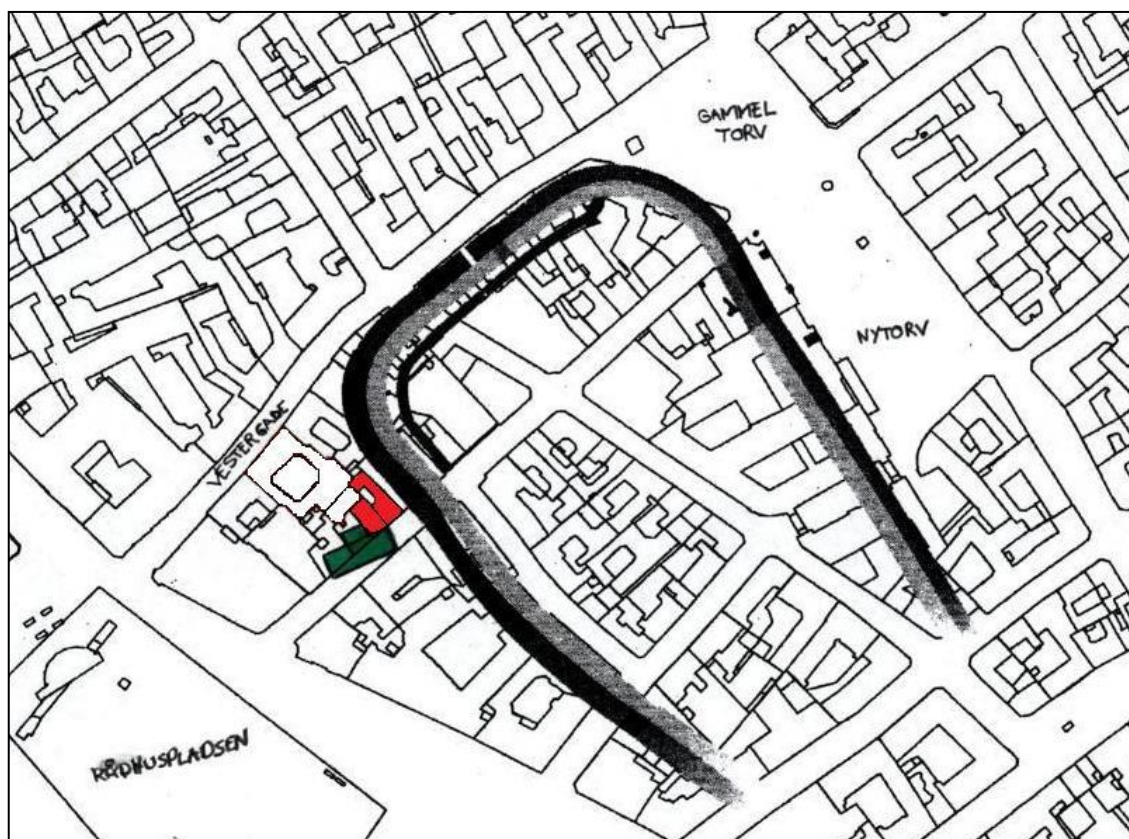

Fig. 3. Kort hvor den befæstede del af den tidlige by er angivet med sort og grå. Clemenskirken er markeret med grønt, og de to berørte matrikler er markeret med rødt.

Skt. Clemens Kirke omtales for første gang i kardinalpræst Cinthius's Stadsfæstelsesbrev fra 1192. Skt. Clemens Kirke var oprindelig en trækirke bygget uden tårn og ca. 6,6 m bred. Senere blev kirken opført af tegl og betydeligt udvidet. Skt. Clemens Kirke lå udenfor byens vold. Kirkebygningen er arkæologisk påvist flere

gange på Strøget mellem Frederiksberggade 25, 27 og 36. Omkring kirken lå kirkegården. Der er fundet begravelser i forbindelse med kirken flere gange, men afgrænsningen af kirkegården kendes ikke. Kirken nedlægges ved reformationen i 1536, og bruges som stenbrud for Vor Frue Kirke.

Fig. 4. De to berørte matrikler markeret på kort fra 1728.

Om de to berørte matrikler vides det fra Københavns jævnførelsesregistre at arealet i 1689 var ejet af arbejdskarlene Jens Pedersen og Niels Pedersen samt bryggersvend Johan Nielsen. I 1756 er matrikel 24 ejet af guldsmed Tobias Didriksen og overgår senere til Peder Hagen, der også er guldsmed. Bygningen på matriklen ombygges kraftigt i 1894 af fabrikant Johannes Fisker. Matrikel nr. 23 ejes i 1806 af en høker ved navn Peder Pedersen. Bygningen rives ned og den nuværende opføres i 1912.

4.2 Topografi, terræn og undergrund

I forhistorisk tid har området gennemgået store forandringer eftersom havniveauet har varieret betydeligt, men fra middelalderen og fremefter har lokaliteten været cirka 150-200 meter fra strandlinjen (jvf. Skaarup 1999). Der blev ikke blotlagt undergrund ved undersøgelsen, som må formodes at ligge under en tyk horisont af kulturelt afsatte og påførte lag.

Det berørte område ved Frederiksberggade lå i begyndelsen af middelalderen umiddelbart vest for Clemensstadens afgrænsning (Figur 3). Ved den senere udvidelse af københavn kom lokaliteten til at ligge indenfor den befæstede Middelalderby.

5 Udgravningsmetode

5.1 Arkæologisk udgravningsmetode

Undersøgelsen blev foretaget som et såkaldt arkæologisk tilsyn. Opgravningen foregik udelukkende om formiddagen idet entreprenøren kun havde tilladelse til at udføre jordarbejde mellem 7.00 og 11.00.

Opgravningen blev foretaget med en lille gravemaskine på gummibånd udstyret med rabatskovl. Der blev gravet en enkelt smal grøft på 10 meter med en bredde på ca. 60 cm. Dog blev grøften af praktiske årsager udvidet omkring den påtrufne brønd S11. Entreprenørens arbejde var besværet af de meget trange arbejdsforhold i gården og det faktum, at al jord skulle køres med trillebør og læsses på en trailer på Frederiksberggade. På den anden side gav udgravningsforholdene arkæologen mulighed for at gennemse den opgravede jord for genstandsmateriale. Specielt var der stor opmærksomhed på den eventuelle forekomst af humane skeletdele fra Skt. Clemens kirkegården. Ved afrensningen af de fremkomne strukturer blev der benyttet skovl og graveske.

Grøften og de arkæologiske anlæg blev indmålt med målebånd og tommestok i forhold til de stående bygninger. Der blev desuden lavet en simpel lommebogsskitse med opmålinger af teglstensfundamentet S10. Generelt set blev udgravningsarbejdet af fjernvarmegrøften fotodokumenteret via kontekst- og oversigtsfotos.

Registrering skete undervejs i graveforløbet, men på en sådan måde at gravemandskabet ikke blev opholdt af det arkæologiske arbejde. Dermed har det kun sinket anlægsarbejdet i absolut minimal grad, at der er blevet foretaget arkæologisk prøveundersøgelse i forbindelse dermed.

5.2 Fundindsamling og -håndtering

Fund blev i første omgang indsamlet med det formål at fremskaffe en rammedatering for opfyldslagene omkring de fundne strukturer. Dog er lagene tydeligvis forstyrrede af moderne kloakføring. Fundene kan derfor ikke knyttes til en bestemt struktur eller et intakt lag og er efterfølgende kasseret.

5.3 Prøveindsamling

Der blev ikke indsamlet prøver til analyse under den arkæologiske undersøgelse.

5.4 Digital registrering og lagring

Det var ikke muligt at benytte museets GPS i den smalle baggård og indmåling og registrering skete derfor i hånden. Målingerne er efterfølgende overført til museets digitale registreringssystem IntraSIS under sagsnummer K2014:14.

6 Undersøgelsens resultater

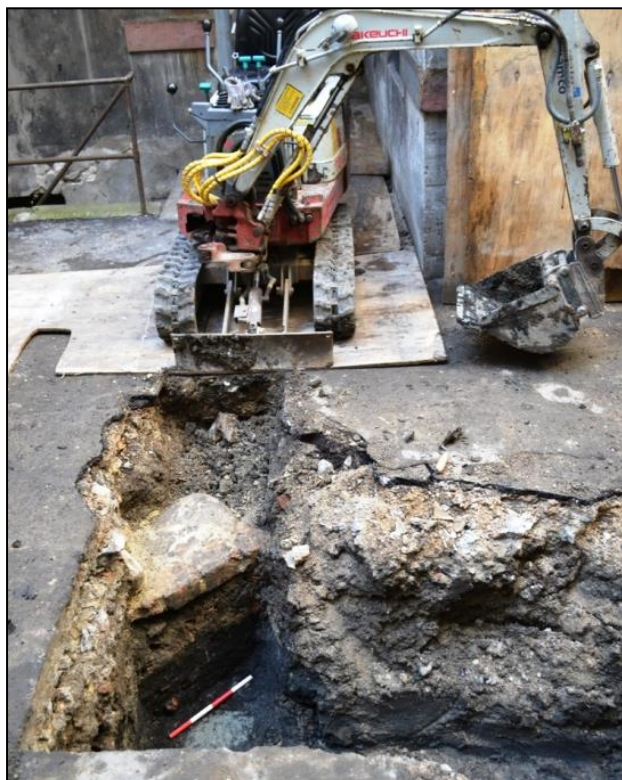
Det samlede areal der blev opgravet var på omtrent 6 m² og der blev gravet til en dybde af ca. 1.0-1.3 meter. Der blev registreret to anlæg og et forstyrret kulturlag (Tabel 2). Den moderne belægning i baggården bestod af et tyndt lag asfalt, hvorunder fandtes et ca. 25 cm tykt betonlag iblandet teglstensbrokker.

Anlægstype	Antal	Datering
Brønd	1	16-1800
Fundament	1	1700-tallet?
Kulturlag	1	xxx
Total	3	

Tabel 2. Registrerede kontekster.

Fundament S10

Fundamentet bestod af en stor 25 x 30 cm uformet natursten og mindre, overliggende natursten (100007). Kampestensfundamentet har ikke stået på fast grund, men er sat i ældre kulturlag. Overfladen af kampestensfundamentet ligger 42 cm under moderne asfalt. Et enkelt skifte af halverede, rødlige munkesten var sat i en enkelt række (100004) således at de halve munkesten udjævnede den underliggende fundamentstens naturlige krumning, og bidrog til at danne en plan flade.

Figur 5. Det afdækkede fundament S10. I den højre del af grøften er fundamentet trunkeket af nedgravningen til en kloakbrønd, der ligger under kørepladen.

Stenene var 9 cm tykke og 13 cm bredde. Under munkestenene fandtes et lag af gullig, sandet mørtel (100008).

Natursten og munkesten har fungeret som fundament for en mur opbygget af gule tegl. Desværre blev det eneste bevarede skifte af gule teglsten gravet væk inden fundamentet blev erkendt. Fundamentets nordvestlige ende er fuldkommen trunckeret, formentlig i forbindelse med etablering af kloak. Her er der formentlig blevet optaget flere store sten, hvoraf een formodet fundamentssten fandtes løst i fylden nordøst for fundament S10.

Fundamentet er anlagt i omtrent Ø-V, hvilket ikke harmonerer med retningen på de nuværende mur- og facadeforløb der har en NNW-SSØ retning. Dateringen af det fremkomne murværk er vanskelig, idet ingen fund kan relateres direkte til det. Der kan være tale om genbrugte munkesten brugt i forbindelse med opførelsen af et tidligere hus på grunden. Der er med sikkerhed tale om et hus, der er tidligere end det eksisterende, men det kan ikke afgøres om der er tale om et 17- eller 1800-tals hus.

Brønd S11

I den nordlige del af grøften fandtes den øverste del af en formodet brønd med en diameter på 1.35 m (Fig. 6). Konstruktionen bestod af minimum to flade jernbånd, der på samme måde som et tøndebånd holdt en række lodrette "stave" på plads. Der var 46 cm mellem de to jernbånd, der hver især var 10 cm brede. Stavene var ringe bevarede og det var ikke muligt at observere nærmere detaljer omkring deres form. Rustdannelse fra jernbåndene havde enkelte steder bevaret træet mens træet i brøndens sydvestlige side var fuldkommen forsvundet. Brøndvæggen kunne dog stadig let erkendes ved den store forskel på jorden uden for brønden og det senere brøndfyld. Der blev ikke fundet daterende fund i brøndfyldet.

Til anlægget hører muligvis flere større natursten (100003), der fandtes mellem brøndringen og den stående mur, hvor fjernvarmegrøften blev gravet til (Fig. 2). Nogle af stenene ses på Fig. 6. Yderligere sten midt i grøften nåede at blive gravet op inden museet blev tilkaldt.

Opfyldslag S100007

Der blev påtruffet et opfyldslag (S100007) uden klar stratigrafi, som var forstyrret af diverse kloakledninger fra de eksisterende bygninger. Laget bestod af gråligt, leret silt.

Figur 6. Brønd S11. Brøndringene var synlige som rustfarvede bånd. Længst til venstre ses fundamentet til den stående bygning, hvor fjernvarmerøret skal tilsluttes.

6.1 Fundmateriale

Som løsfund opsamledes i alt 13 genstande, som dog senere blev kasseret. Det drejer sig om syv stykker keramik, fem fragmenter af glasflasker og en dekoreret kridtpibestilk.

Kridtpibestilken bærer inskriptionen "A. Ross – S. Ferslew" (Alexander Ross og Severin Ferslew). Dette er navnene på ejerne af Christianshavns kridtpibefabrik i København i perioden 1758-64. Flasken på billedet herunder har bundmærket "KG", som er Kastrup Glasværk's indregistrerede varemærke fra 1893 – 19xx.

Figur 7. Den dansk-producerede og rigt dekorerede pibestilk fra anden halvdel af 1700-tallet.

Figur 8. Bund af flaske fra Kastrup Glasværk, 1893 – 19xx.

Figur 9. Keramik opsamlet som løsfund. Der ses blandt andet et håndtag med den øverste del af en rødbrændt, kohornsbeamalet og blyglaseret potte. Herunder randen af en ligeledes rødbrændt og kohornsbeamalet tallerken. Bundskåret med den tykke, grønbrune blyglasur nederst til højre er muligvis middelalderligt.

7 Fremtidigt arbejde

De undersøgte rumfang regnes for arkæologisk tømte. Tilstødende og underliggende rumfang rummer muligvis fortsat arkæologiske interesser med relation til det middelalderlige Skt. Clemens og til Clemensstaden. Ved eventuelt fremtidigt arbejde omkring det undersøgte område, bør der derfor som minimum foretages et arkæologisk tilsyn, specielt hvor der berøres dybereliggende lag.

8 Litteraturliste

Christophersen, Axel 1985: *København og omegn gennem 6000 år*. Københavns Bymuseum.

Fabricius, Hanne 1999: Københavns topografiske udvikling indtil 1300. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1998*.

Høst-Madsen, L. 2013. *KBM 2366 Vestergade 29-31*. Udgravningsrapport, Københavns Museum.

Ramsing, H.U. 1945. IV. *Vester kvarter. Københavns Ejendomme 1377–1728*. København.

Skaarup, B. 1999. *Strandenge og kystlinien i den ældste tid*. Historiske meddelelser om København 1999. København.

9 Anlægs- og lagliste

IntraSIS	Type	Beskrivelse	Datering	Kontekst
100002	Brøndringe	Jernbånd	1600-1800	S11
100003	Belægning?	Natursten. Belægning omkring brønd?	1600-1800	S11
100004	Munkestensfundament	Nivelleringssten i form af halverede munkesten placerede på kampestensfundament.	1600-1800	S10
100005	Øvre fyld i brønd	Gråligt, let leret sand med rester af tagtegl, trækul og enkelte dyrekogler.	1800-1900	S11
100006	Opfyldslag i fjernvarmegrøft	Grå-brunt, leret silt	1600-1800	Z100001
100007	Fundamentsten	Kampesten samt mindre 25 x 30 cm store sten.	1600-1800	S10
100008	Mørtel	Gulligt, sandet	1600-1800	S10

10 Fotoliste

IntraSIS	Foto Nr.	Motiv	Set mod	Dato	Sign.
100009	DSC_0007	Brønd S11	N	8.8.2014	nha
100010	DSC_0009	Brønd S11	NØ	8.8.2014	nha
100011	DSC_0011	Brønd S11	NØ	8.8.2014	nha
100012	DSC_0013	Brønd S11 set mod stående bygning	NØ	8.8.2014	nha
100013	DSC_0014	S100003	NV	8.8.2014	nha
100014	DSC_0015	S100003	NV	8.8.2014	nha
100015	DSC_0016	S100003	N	8.8.2014	nha
100016	DSC_0017	Fundament S10	SV	11.8.2014	nha
100017	DSC_0018	Fundament S10	SV	11.8.2014	nha
100018	DSC_0019	Fundament S10	S	11.8.2014	nha
100019	DSC_0020	Fundament S10	-	11.8.2014	nha
100020	DSC_0021	Fundament S10	SV	11.8.2014	nha